

INGLIZ VA O`ZBEK TILI LEKSIKASI O`Z QATLAMANING CHOG`ISHTIRMA TADQIQI

Z. X. Egamnazarova, Termiz Davlat Universiteti magistranti.

Ilmiy rahbar: PhD. A.A. Eshmo`minov Termiz Davlat Universiteti

***Annotatsiya.** Ma'lumki, o'zbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bo'lib kelgan. Bu aloqalar o'zaro aloqada bo'lgan xalqning tiliga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zaro ta'sir natijasida tilning barcha bo'limlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda o'zgarishlar yuz beradi. Tildagi o'zgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli bo'ladi.*

***Kalit so'zlar.** o'z qatlam, o'zlashgan qatlam, umumturkiy. hind-yevropa so'zlari, leksema, semantik, tasnif, o'zak.*

O'zbek xalqi qardosh bo'lmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada bo'ldi. Shuning tarixiy sabablar bilan bog'liq holda arab, ruslar bilan aloqada bo'ldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan do'stona aloqalar o'rnatgan. Bular o'zbek tili leksikasiga ko'plab so'zlarning o'zlashishiga sabab bo'lmoqda.

Leksemani turlicha tasniflash mumkun. Leksemalar o'zlashgan va o'zlashmaganligi ko'ra ikki guruhga bo'linadi.

- a) O'z qatlam
- b) O'zlashmagan qatlam

O'z qatlam. O'z qatlamga umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar kiradi.

1. Umuturkiy so'zlar. Ko'pchilik turkum xalqlar tilida qo'llanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar umuturkiy so'zlar deyiladi. Bu so'zlar turkiy qabilalarning goh qo'shilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub so'zlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: o'zbek, qozoq, uyg'ur, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, no'g'oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qo'miq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari tillari mavjud. Umuturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tili leksikasining asosiy qismini, deyarli yarmini tashkil qiladi.

Umuturkiy so'zlar turli sohalarga oid bo'lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg'u bildiradigan so'zlar kiradi: kishi, oyoq, qo'l, bosh, ko'z, qosh, qizil, ko'k, yashil, oq, bir, ikki, uch, to'rt, o'n, kel, tur, yot, o'tir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez kabi.

2. O'zbekcha so'zlar. O'zbek tili sharoitida o'zbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan so'zlar o'zbekcha so'zlar deyiladi. O'zbekcha

soʻzlar oʻzbek tilining oʻz ichki imkoniyatlari asosida, oʻz qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli oʻzbekcha soʻzlarga shu tildagi soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida hosil qilingan soʻzlar: ter+im+chi, bir+lash+ma, qoʻl+lan+ma, oʻt+kaz+gich, tur+gʻun, bola+larcha.

2. Boshqa tildan oʻzlashgan soʻzlarga oʻzbek tilidagi yasovchi qoʻshimchalarni qoʻshish bilan yasalgan soʻzlar: a) tojikcha soʻzlardan yasalgan soʻzlar: mard+lik, jang+chi, doʻst+lik, pul+siz; b) arabcha soʻzlardan yasalgan soʻzlar: rahbar+lik, qimmat+li, shifo+la+moq, nifoq+chi, nomus+li; v) ruscha-internotsional soʻzlardan yasalgan soʻzlar: sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi.

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qoʻshimchalar yordamida oʻz va oʻzlashma soʻzlardan hosil qilingan soʻzlar: til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz va boshqalar¹.

Oʻz qatlamga oid leksemalarning muhim belgilari quyidagilar:

1) bu qatlamga oid leksemalarning oʻzagi asosan, bir-ikki boʻgʻinli boʻladi: *ol, ber, qol, ota, uka, qoʻy, echki* kabi;

2) bir boʻgʻinli soʻz koʻproq [unli+undosh], [undosh+unli+undosh] shakliga ega: *ol, kun, kul, boʻl, qil*;

3) ikki boʻgʻinli soʻz koʻproq ochiq boʻgʻindan tuziladi: *ikki, olma, ola*;

4) leksema [r], [l], [v], [h] tovushi bilan boshlanmaydi;

5) leksema oxiri [e], [u], [o] unlisi bilan tugamaydi (undov, taqlid soʻz, de feʼli bundan mustasno);

6) leksema tarkibida sirgʻaluvchi [j], boʻgʻiz [h] tovushi uchramaydi (undov va taqlid bundan mustasno);

7) leksemada ikki unli yonma-yon kelmaydi: *saodat, baayni, mutolaa, maorif* kabi;

8) sof oʻzbekcha qoʻshimcha undosh bilan boshlanadi: *-chi, -li, -lik, -la* kabi. Ayrimi unli bilan ham boshlanadi: *-im, -ib* kabi.

Bunda tovush orttirilishi mavjud;

9) [f], [d] kabi yumshoq va lab-tish [v] undoshi sof oʻzbekcha leksema xos emas;

10) oʻzak holidagi feʼl, son, taqlid leksema faqat oʻz qatlamga mansub;

11) oʻz qatlamga mansub leksema oʻzagi alohida talaffuz qilinganda, tovush oʻzgarishi yuz bermaydi. Oʻzak holida tovush oʻzgarishiga uchragan leksema oʻzlashma qatlamga mansub: *goʻsht, dard, hukm, daftar, kitob* kabi;

¹ Hamroyev. M Ona tili darslik Toshkent 2017 47-49-betlar

12) boshqa tildan o'zlashgan leksema asosida shu tilda yasalgan so'z ham o'z qatlamga mansub bo'ladi: kitobxona, nonchi, ma'rifatli, komputerchi kabi.

13) o'z qatlam leksemasi tutuq belgisi bilan yozilmaydi.²

O'zbek tili leksikasi tarkibi quyidagicha bo'lgan:

Qatlam	1923-yil	1940-yil
O'zbekcha Leksema	61%	69%
Arabcha-forscha leksema	37,4%	25%
Ruscha, xalqaro leksemalar	2%	25%

Ingliz lug'atining asosini V asrda inglizlarni bosib olgan nemis qabilalari tomonidan Buyuk Britaniyaga olib kelingan asl so'zlar tashkil qiladi. Anglo-saksonlar Buyuk Britaniyada o'rnashib olishdan oldin olingan so'zlarga hamda keyingi davrlardagi katta miqdordagi boshqa tildan olingan so'zlarga qaramay, ona tilidagi so'zlar tilning asosiy qismidir. Ular kundalik narsalar bilan bog'liq bo'lgan asosiy tushunchalarni anglatadi. Mahalliy zaxiraga yordamchi va modal fe'llar, kuchli kelishik fe'llari, olmoshlar, sonlarning ko'pchiligi, predloglari va bog'lovchilari kiradi. Ushbu so'zlarning ingliz tili lug'atidagi o'рни yuqori ekanligiga aslo shubha yo'q. Oddiy ingliz tili va so'zlashuv nutqi texnik adabiyotlar tiliga qaraganda kamroq so'zlarni o'z ichiga oladi. Barcha keng tarqalgan inglizcha so'zlarning kelib chiqishi Anglo-saksonlarga borib taqaladi. Ingliz tili bo'yicha olib borilgan ko'plab tadqiqotlar chet el so'zlariga ortiqcha ahamiyat berayotgandek tuyuladi va shu bilan til poydevori haqida noto'g'ri taassurot qoldiradi. Asl so'zlar to'plamining ahamiyati ko'pincha zamonaviy ingliz tiliga kiritilgan ko'plab xorijiy so'zlar tufayli e'tibordan chetda qolmoqda. Ba'zi bir chet ellik olimlar ingliz tilining rivojlanishi asosan chet el manbalaridan so'z olish bilan bog'liq deb taxmin qilishdi. Ingliz lug'atining tabiiy elementini hind-evropa zaxiralari va umumiy nemis tilidagi so'zlarga ajratish odat tusiga kirgan. Turli hind-evropa tillari lug'atidagi kognitiv so'zlar eng qadimgi qatlamga tegishli. Bunday so'zlarning tanish namunalari qarindoshlik atamalari:

Father (qad.ing.feeder); nemis tili- Vater, grek tilida- pater, lotin. Pater; **Brother**(qad.ing. bropor); nemis tili- Bruder, rus tili- брат, lotin.- frater; **Mother** (Q.I. modor); nemis tili- Mutter, rus tili- мать, lotin.- mater, **Daughter** (O.E. dohtor); German - Tochter, Russian -дочь; Greek - thygater; **Son** (qad.ing. sunu); nemis tili - Sohn, rus tili - сын; sanskrit - sunu.

² Mengliyev. B Hozirgi o'zbek tili darslik, "Tafakkur bo'stoni" Toshkent 2018 177-179-betlar

Umum hind-evropa elementlari ba'zida sezilarli farqni ko'rsatadi. Kundalik obyektlar va narsalar hamda tabiat hodisalari uchun ba'zi nomlar:

fire (qad. ing. fyr); nemis tili Feuer; grek tili pyr.

moon (qad.ing. mono); nemis tili - Mond; grek tili - mene;

night (qad. ing. niht); nemis tili - Nacht; rus tili - ночь; lotin - nox; sanskrit -nakt;

tree (qad. ing. treo, treow); rus tili -дерево ; grek tili - drus-oak; sanskrit dm forest.

water (qad.ing. woeter); nemis tili - Wasser; rus tili - вода; grek tili - hydoe; lotin-unda.

Hind-evropa fondida biz quyidagi inglizcha so'zlarni topamiz: **bull, crew, cat, fish, hare, hound, goose, mouse, wolf.**

Ingliz tilidagi eng ko'p uchraydigan 500 ta so'zning taxminan 80% ni mahalliy so'zlar tashkil etadi. Ular yuqori leksik va grammatik valentligi (boshqa so'zlar bilan biriktirish qobiliyati), ko'p qo'llanilishi va ko'p ma'noliligi bilan ajralib turishi mumkin. Ular ko'pincha ikki ma'noli bo'lib, so'z yasovchanlik qobiliyatiga ega va bir qator belgilangan iboralarni kiritadilar. Mahalliy so'zlarning aksariyati o'zlarining semantik tarkibida katta o'zgarishlarga duch keldi va natijada hozirgi kunda ko'p ma'noli so'zlardir, masalan. **finger** so'zi nafaqat qadimgi ingliz tilidagi kabi qo'lning bir qismini emas, balki barmoqlardan birini yopadigan qo'lqop qismini, turli xil mashinalarda barmoqlarga o'xshash qismni, soat qo'lini, indeks, o'lchov birligini ham ifodalaydi. man, head, hand, go va hokazo so'zlar ham ko'p ma'noli so'zlardir.³

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hamroyev. M Ona tili darslik Toshkent 2017 47-49-betlar
2. Mengliyev. B Hozirgi o'zbek tili darslik, "Tafakkur bo'stoni" Toshkent 2018 177-179-betlar
3. www.studfile.net/preview/5115488/page:10/

³www.studfile.net/preview/5115488/page:10/